

“QABUSNAMƏ” VƏ ONUN MÜƏLLİFİ HAQQINDA

Fars nəsrinin ilk mərhələsində elə kitab göstərmək olmaz ki, o, məzmunun rəngarəngliyi, dilinin səlisliyi, oxucular arasında qazandığı şöhrət nöqtəyi-nəzərindən “Qabusnamə” ilə müqayisə edilə bilsin. “Qabusnamə”nin dönə-dönə başqa dillərə tərcümə edilməsinin əsas səbəblərindən biri də budur.

“Qabusnamə” həyatın müxtəlif sahələrinə həsr edilmiş qırx dörd fəsildən ibarətdir. Allahın vəsfinə həsr olunmuş birinci fəsil və peyğəmbərlərin yaranmasına həsr edilmiş ikinci fəsil nəzərə alınmazsa, “Qabusnamə” başdan-ayağa həyatı məsələləri öyrətmək, yaşamaq qayda-qanunlarını, X-XI əsr feodal İran cəmiyyətinin yaşayış normalarına uyğun olaraq, təbliğ etmək arzusundan ibarətdir. “Qabusnamə” dünyanın isti-soyuğunu görmüş, acı-şirini dadmış, ara vermədən bir hökmdarın taxta çıxaraq başqa birisinin sağlığı itirdiyini görmüş, müxtəlif təriqətlər, dini çarpışmalar, saray çəkişmələri, ticarət hiyləgərlikləri, insan dəllallığı, qul alveri şahidi və iştirakçısı olmuş qoca bir atanın öz oğluna vəsiyyəti olan nəsihət kitabıdır. Ömrünün sonuna çatdığını, öz dediyi kimi, “saç-saqqalına çəkilməmiş ağ xətlərin

ölüm fərmanı” olduğunu duyan ata oğlunun taleyi haqqında narahat olmağa başlayır. Mümkün qədər ayıq, gözüaçıq, öz mühitinə uyğunlaşmaq, çətin vəziyyətlərdən çıxıb bir parça çörək tapmaq, ya şahlıq taxtına oturub rəiyyət dolandırmaq üçün nələri bilmək lazım olduğunu oğluna öyrətmək fikrinə düşür, nəhayət, bu kitabı yazıb yadigar qoymaq qərarına gəlir. O, kitabın müqəddiməsində oğluna müraciət edir:

“Ey oğul, öz adımı bu dünyadan köçənlər siyahısında gördükdə, belə qərara gəldim ki, “köç naməsi” mənə çatmamış mən sənə bir “namə” yazım, orada dünyanın yaxşı və pis işlərini, dövrünün düz və kəc gərdisini təsvir edim, fürsət əldən getməmiş yaxşı bir ad qoyum. Ata məhəbbəti naminə qoy o sənə də yar olsun (atadan oğula yadigar olsun)”.

“Ey oğul, zəmanə səni yumşaltmamış sən öz ağıllığın gözləri ilə mənim sözlərimi oxu və onlara əməl et”. **“Amandır, sən çalış bu kitabda deyilənlərə qulaq as. Sən mənim dediklərimdən yaxşı fayda götürə bilməsən də, heç olmazsa mən atalıq borcumu yerinə yetirmiş olaram. Bir də elə adamlar tapıla bilər ki, onlar dəyərli sözlərə qulaq asıb ona əməl etməyi qənimət sayarlar”** (*“Qabusnamə”, səh. 31*).

“Qabusnamə” müəllifi səhv etməmişdi. Öz övladlarını sırf “praktik” adam olmaq ruhunda tərbiyə etmək istəyən valideynlər, feodal-zadəgan adət-ənənələrini tələbələrinə aşılamaq istəyən müdərrislər, rəiyyətini müti halda saxlamağı arzu edən hökmdarlar, qul alverindən mənfəət götürmək istəyən tacirlər, at saxlayan, torpaq bəsləyən dehqanlar, din xadimləri, sufilər, yazıçılar, katiblər, ümumiyyətlə,

feodal cəmiyyətində özünə gün ağlamaq istəyən hər bir adam “Qabusnaməni” oxumağa can atır, onda olan ibrətli, hikmətli hekayələri əzbərləməyə çalışırdılar. Az keçmədən kitab bütün Şərq ölkələrində, Orta Asiyada, Zaqafqaziya-da, Kiçik Asiyada böyük şöhrət qazanır. Kitabda olan bir sıra tarixi hadisələr, feodal-zadəgan münasibətləri və iqtisadi-siyasi əlaqələrin şərhı, dini-fəlsəfi mühakimələrin izahı alimlərin diqqətini cəlb etməyə başlayır, kitabı başqa dillərə tərcümə etmək təşəbbüsləri meydana çıxır.

Görkəmli sovet alimi Y.E.Bertels “Qabusnamə”nin Şərq ölkələrində, o cümlədən Orta Asiyada böyük şöhrət tapdığını xüsusi olaraq qeyd edir.¹

Bu əsərin fars ədəbiyyatında tutduğu mövqeyi isə Məlik-üş-şüəra Bahar özünün məşhur “Səbkşünasi” əsərində yüksək qiymətləndirir.²

Bəzi mənbələrə görə “Qabusnamə” Ziyarilər xanədanının son hökmdarı Ünsürülməali Keykavus ibn İsgəndər ibn Qabus ibn Vəşmgir ibn Ziyar tərəfindən 475-ci hicri qəməri (1082-1083 miladi) ildə oğlu Gilanşaha bir “vəsiyyətnamə”, ya “nəsihətnamə” kimi yadigar olaraq yazılmışdır. Keykavus haqqında tarixi mənbələr çox cüzi məlumat verir. Bu məlumatın əksəriyyəti onun “Qabusnamə”də özü haqqında dediyi hekayətlərə, başına gəldiyi hadisələrə, xidmət etdiyi yerlərə, uşaqlıqda aldığı elm, tərbiyə və vərdişlərə əsaslanır. Etiraf etmək lazımdır ki, Keykavus “Qabusnamə”də özü,

¹ Вах: Е.Э.Бертельс. “Кабус-намэ”, М., 1958, сәһ. 5-6.

² ملك الشعراء بهار، سبکشناسی، جلد دوم، تهران، ص. ۱۱۴

atası, babası, anası və başqa qohumları haqqında çox müfəssəl olmasa da, müəyyən məlumat vermişdir.

Keykavus “Qabusnamə”nin birinci səhifəsində yazır: “... Bu kitabı tərtib edən əmir Ünsürülməli Keykavus ibn İsgəndər ibn Qabus ibn Vəşmgir ibn Ziyar mövla əmirəlmöminin öz oğlu Gilanşaha belə deyir”.

Bir neçə səhifədən sonra ana xətti ilə kimlərdən olduğunu belə başa salır:

“Ey oğul, bilməlisən ki, sənin valideyninin tay-tayfası böyük və əsil-nəcabətli hökmdarlardandır. Baban Şəmsülməli Qabus ibn Vəşmgirdir. Nəslin Gilan şahlarından olan Keyxosrov və Əbul-Müəyyəd övladlarının xanədanındandır. Firdovsi onların tərcümeyi-halını öz “Şahnamə”sində təsvir etmişdir. Sən öz əcdadının yadigarısan. Sənin nənən, mənim anam, “Mərzbanamə” əsərinin müəllifi şahzadə Mərzban ibn Rüstəm ibn Şərvinin qızı idi. Onun on üçüncü babası Ənuşirəvan Adil padşahın qardaşı Kavus ibn Qubad idi. Sənin anan Məlik qızı Soltan Mahmud Nəsirəddinin qızı idi. Mənim nənəm Deyləmilər hökmdarı Firuzanın qızı idi” (“Qabusnamə”, səh. 32).

“Qabusnamə” müəllifinin öz əsil-nəsəbi haqqında verdiyi bu məlumat bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən şübhə altına alınsa da, əksər mənbələr, xüsusilə “Qabusnamə” yayılıb şöhrət tapdıqdan sonra, burada verilən məlumatı əsas götürürlər. Məsələn, “İran tarixi...” kitabında oxuyuruq: “İbn-əl-Əsirin nəql etdiyinə görə, Mərdavic (*Ziyarilər*

xanədanının ilk nümayəndəsi, Keykavusun ulu babalarından biri – R.S.) iflasa uğramış deyhləmlı bir kəndlı olmuş, əkınçılıyı ataraq, muzdlu soldatlığa getmiş, hərbi şöhrət qazanmışdır. Qısa demış olsaq, o da, vaxtilə Yaqub ibn Leys Səffari olduđu kimi, mütəqəllib idi”.¹

Həmin kitabın aşağısında haşiyədə, çıxarış 1-də yazılır: “Mərdavicin Sasaniyərdən olduđu haqqında əfsanə sonralar yaltaq tarixnəvislər tərəfindən yaradılmışdır”.

“Qabusnamə” müəllifinin dediyinə görə isə o, ata (*Mərdavic*) xətti ilə deyil, ana xətti ilə Sasaniylə bağlı idi. Keykavusun anasının on üçüncü babası məşhur Ənuşirəvanın qardaşı olmuşdur.

“Qabusnamə”nin bu barədə verdiyi məlumat da bəzi tədqiqatçıların fikri ilə düz gəlmir.²

Ümumiyyətlə, “Qabusnamə”də bu kimi tarixi şəxsiyyətlər, tarixi hadisələr haqqında ixtilaf və ziddiyyətlərə tez-tez təsadüf edilir. Bu, əsasən, “Qabusnamə”nin özünə deyil, bu kitabla başqa məxəzlər arasındakı fərqlərə aiddir. Məsələn, “Qabusnamə”də müəllifin özünün hökmdarlığı haqqında heç bir məlumat olmadığı halda, onu bəzi məxəzlər Deyhləmilər hökmdarı adlandırır. “Qabusnamə”nin verdiyi məlumata görə Sultan Modunun 1041-1048-ci illər arasında hökmdarlıq etdiyi, yəni təqribən səkkiz il əmir olduğu nəzərə alınsa, Keykavusun bütün bu illəri onun yanında nədim olduğu aşkara çıxar. Səlcuqilərin də 1041-ci

¹ Н.В.Пигулевская, А.Ю.Якубовский, И.П.Петрушевский, Л.В.Строева, Л.М.Беленицкий. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, Изд. ЛГУ, 1958, səh. 129.

² Е.Э.Бертельс, “Кабус-намэ”, səh. 266.

ildə Deyləm və Təbəristanə gəldikləri məlumdur. Buradan, tamamilə, haqlı olaraq Y.E.Bertelsin dediyi kimi, elə bir ehtimal meydana çıxır ki, Keykavusun Qəznəyə, Sultan Modunun yanına getməsinə səbəb məhz Səlcuqilərin Xəzər dənizi cənubuna etdikləri hücumlar olmuşdur.

Keykavus 1021-1022-ci illərdə anadan olmuşdur. Bu zaman Ziyarilər xanədanından Mənuçöhr hakimiyyət başında idi. Mənuçöhrün ölüm tarixi 1039-cu il yazılmışdır. Ondan sonra 1049-cu illərə qədər Ənuşirəvan əmir olmuşdur. Keykavus 1041-ci ildə iyirmi yaşında bir gənc ikən Qəznəyə nədimliyə getmişdir. Ondan sonra isə onun hökmdarlığa çatması üçün heç bir tarixi şərait olmamışdır və “Qabusnamə”də də bu barədə bir işarə yoxdur.

“Qabusnamə” müəllifinin ölümü haqqında da tarixi dolaşlıq var. Məsələn, 15-ci əsr tarixçisi Zəhərəddin onun 460-cı hicri, yəni 1067-1068-ci illərdə, Rzaqulu xan Hidayət 462-ci, yəni 1069-1070-ci illərdə vəfat etdiyini qeyd edir. “Qabusnamə” müəllifi özü isə kitabın 475-ci il, yəni 1082-1083-cü illərdə yazıldığını söyləyir.

“Qabusnamə”də mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biri də kitabın adıdır. Əsərin özündə kitabın necə adlandırıldığı barədə xüsusi bir göstəriş yoxdur. O, bütün Şərq və Qərb aləmində “Qabusnamə” kimi şöhrət tapmış, bütün dillərə bu ad altında tərcümə edilmişdir. Buna baxmayaraq tədqiqatçılar bu adın düzgün olmadığını irəli sürürlər. Məsələn, “Qabusnamə”nin son iki nəşrini hazırlayıb 1933 və 1941-ci illərdə çap etdirmiş məşhur İran alimi Səid Nəfisi bu kitabın “Qabusnamə” deyil, əslində “Nəsihətnamə” adlandırıldığını iddia edir.

“Qabusnamə”ni geniş müqəddimə və ətraflı şərhlə birlikdə ilk dəfə olaraq rus dilinə tərcümə etmiş məşhur sovet şərqşünası, mərhum Y.E.Bertels də S.Nəfisinin fikrini müdafiə edir.¹ Bunun tam əksinə olan fikirlər də vardır, yəni bir sıra alimlər Keykavusun bu kitabın məhz babası Qabusa həsr etdiyini yazır və onu əsaslandırmağa da çalışırlar. Məsələn, akademik Krımski bu məsələyə xüsusi bir fəsil ayırır və Qabusun guya həmin Keykavus olduğunu iddia edən Rzaqulu xan Hidayəti kəskin tənqid edir.²

“Qabusnamə”ni doğrudan Keykavusun öz babasına həsr edib-etmədiyi haqqında fikrimizi söyləməzdən əvvəl onu xatırlatmaq istəyirik ki, Rzaqulu xan Hidayətin nəşri əsasında çap olunmuş və bizim əlimizdə olan “Qabusnamə” Keykavus tərəfindən öz babası Qabus ibn Vəşmgirin adına yazılmamışdır. A.Krımskinin bu nəticəsi bizim üçün tamamilə qaranlıq qalmışdır. Rzaqulu xan Hidayətin bizim əlimizdə olan nüsxəsində bunun tam əksi yazılmış və məhz “Qabusnamə”nin Şəmsülməali Qabusa həsr edildiyi deyilmişdir. Yalnız burada “Qabus” sözünün farsca həməən “Kavus” olduğu qeyd edilmişdir. Rzaqulu xanın yazdığı müqəddimədə oxuyuruq:

قَابُوسُ مَعْرَبٌ كَاوُوسٌ اسْتِ وَ نَامُ جَدِّ اوْ امير
كَاوُوسِ بِنِ وَ شَمْگيرِ بِنِ مَرْدَاوِيچِ بِنِ زيارِ دِيالمِي
اسْتِ وَ اَيْنِ طَبَقَه رَا دِيالمِه آلِ زيارِ خَوانَدِ³

¹ E.Э.Бертельс. “Кабус-намэ” М., 1958, səh. 27-28

² А.Крымский. история Персии, ея литературы и дервишской теософии, т, I, М., 1912, səh. 530-531

³ رضاقلی خان هدایت، قابوسنامه، ص. ۴

“Qabus (sözü) Kavusun ərəbiləşmişidir və onun babasının adı Əmir Kavus ibn Vəşmgir ibn Mərdavic ibn Ziyar Deyləmidir və bu tayfa Al-ziyar deyləmiləri adlanır”.

Buradan göründüyü kimi, söhbət kitabın Keykavus tərəfindən yazıldığı haqqında getmir, əksinə, onun babası Qabusun adının ərəbcə قابوس və onun farsca ekvivalentinin کاوس olduğu haqqında gedir. Buna isə şübhə etməyə dəyməz. Belə misallar tarixdə çoxdur və ərəblər bir çox fars adlarını öz əlifba və dil qanunlarına uyğunlaşdıraraq yazmışlar (*məsələn, Bozork-mehr əvəzinə Bozorcmehr və s.*).

İndi istər sovet alimləri, istərsə də farsların özləri A.Krımskinin “Qabusnamə”nin Keykavus tərəfindən babası Qabus ibn Vəşmgirin xatirəsinə belə adlandırdığı fikrini qəbul etmir və kitabın belə adlandığını “səhv” və “anlaşılmazlıq” hesab edirlər.

“Qabusnamə”nin nə üçün belə adlandığı məsələsi şərqşünaslar tərəfindən hələlik açıq buraxılmış və onun həlli gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə saxlanmışdır. Azərbaycanlı oxuculara ilk dəfə olaraq təqdim edilən bu kitabın bu “qəribə” (Y.Bertels) adı haqqında yürüdülmən mühakimə və nəticələr tarixçilərin, təzkirəçilərin və Keykavusun özünün verdiyi cüzi materiallar və məntiqi mühakimələr əsasında çıxarıldığından biz də həmin üsulla öz fikrimizi demək istəyirik. Fikrimizi sübut etmək, mühakimələrimizi əsaslandırmaq üçün hər şeydən əvvəl tarixlə, Keykavusun mənsub olduğu xanədanın həyatı ilə tanış olmalı, tarixi faktları Keykavusun “Qabusnamə”də verdiyi məlumatlara tutuşdurub məntiqi nəticə çıxarmalıyıq.